

Archaisms in the Language of Hazaz and Agnon / שלילת הבינוני – ארכאיזם בלשונם של
עגנון והזאז

Author(s): ברכה דלמצקי-פישלר and Brakha Dalmatzky-Fischler

Source: *Jerusalem Studies in Hebrew Literature* / מחקרי ירושלים בספרות עברית, (תשס"א), תשס"א, כרך יח
pp. 187-204

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23362037>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Jerusalem Studies in Hebrew Literature* / מחקרי ירושלים בספרות עברית

שלילת הבינוני – ארכאיון בלשונם של עגנון והוז

ברכה דלמצקי־פישלר

א. פתיחה

כניסת לשון חז"ל לספרות היפה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה בישרה כניסת יסודות לשוניים עממיים אל לב מבצר המליצה המקראית האליטיסטית, שהייתה מסימניה המובהקים של ספרות ההשכלה בשיאה. לשון חז"ל – וגם הארמית כחלק ממנה – שימשה תחליף ספרותי ללשון היהודית המדוברת ונועדה 'לקרב את העברית לעממיותה ועסיסיותה של היידיש'.¹ שתי הלשונות היו בעלות מידת יוקרה דומה: זו כוו נחשבה תחילה לז'רגון חסר דקדוק, ללשון בלולה בלעזים ובהשפעות זרות.

מקץ שני דורות השתנתה המערכת הלשונית ללא הכר. הדיבור העברי הלך והתבסס, והנתק הלשוני ממקורות כתובים הלך וגדל. ש"י עגנון וחיים הוז כבר יצרו במציאות שהעברית אינה לשון כתב בלבד אלא לשון הטרולוגיטית המשמשת לכל צורכי החיים. בתקופתו של מנדלי פרח חקר לשון המקרא והתמסד דקדוק המקרא כמופת לפרווה עברית אמנותית. חקר לשון חז"ל במאה התשע עשרה היה משני במעמדו, העיסוק בו היה פעמים אפולוגטי, ורק במאה העשרים התעצם וזכה לתנופה גדולה בסיוע כתבי היד ומבטאי העדות. גם עגנון וגם הוז עקבו אחר חידושי המחקר. עגנון שמר על קשר הדוק עם בכיר חוקרי לשון חז"ל בזמנו, חנוך ילון – ואת עקבות מאמריו של זה אפשר לזהות בסיפוריו של זה.² ספרי עיון ומחקר ומילונים של אותה התקופה משוקעים גם ביצירותיו

- * תודתי לאקדמיה ללשון העברית על האפשרות להשתמש במאגרי מפעל המילון ההיסטורי ולמכון לכתבי יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על הרשות לעיין במכתבי חנוך ילון ולפרסם מדבריו.
- 1 ח' רבין, 'הערות בלשוניות לבעיית תרגום דברי ש"י עגנון ללועזית', ב' קורצווייל (עורך), יובל שי, רמת גן תשי"ח, עמ' 20.
- 2 ראה: ב' פישלר (מהדירה), "והאר עיני בהערותיך היקרות": חליפת המכתבים בין חנוך ילון לש"י עגנון (תר"ץ–תשכ"ח), א' ירון, ר' ויזר, ד' לאור וד' מירקין (עורכים), קובץ עגנון, כ, ירושלים תש"ס, עמ' 242, הערה 1.

[מחקרי ירושלים בספרות עברית, יח (תשס"א)]

של הזו.³ לימים קיימו שניהם קשר של עצה גם עם החוקר שרגא אברמסון ועם חוקרים אחרים.

למן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה התרחב אוצר המילים העברי בספרות היפה ללא שיעור מעבר למצוי במקרא, אולם דקדוק הלשון המשיך להיות מזוהה עם הקורפוס המקראי. בשנת תרפ"ג כתב אליעזר מאיר ליפשיץ: 'כששבו הסופרים אל לשון טבעית, לאחר שהשתחררו מן המליצה, לא פרצו הראשונים את גבולות הדקדוק המקראי כלל וכלל. וכך קבלנו מתקופת־ההשכלה את הדקדוק המקראי בחזרה ולא עלה על דעתו של אדם לפרוץ גדריו, והוא השליט בלשוננו היום. ואף הסופרים ההם עצמם, שמכריזים על זכות דקדוק משנת, אין סגנונם על־פיו אלא על־פי הדקדוק המקראי השולט בלשון של היום דרך כלל [...] מה שנעשה מימי ההשכלה ואילך אין להשיב'.⁴ קביעתו של ליפשיץ שבמורפולוגיה, בתחביר ובשימוש הלשון עוד לא הושו וזכויות לשון מקרא ולשון חז"ל נאמרה בלא מעט צער, אבל היו גם כאלה שלא ראו בעין יפה את תופעות 'הסגנון המדרשי' בספרות היפה ואת הניסיונות הספרותיים 'להשיב את הנעשה' ולהפך את ההיררכיה הרווחת.⁵

ב. ארכאיוס

עגנון והזו פתחו לרווחה את שערי סיפוריהם לא רק לאוצר המילים מספרות חז"ל אלא אף לדקדוק לשון חז"ל (אם כי במידה ובאופן שונים זה מזה), אולם הם לא הסתפקו בדרך המלך של דקדוק זה ושאלו למיצוי גדול יותר שלו. בלשונם עדיין שומרת לשון חז"ל על תדמית עממית; לשון זו נשמעת 'מתאימה' לעיצוב דמויות, סביבה ושיח עממיים,⁶ אבל למעשה – גם מצד עיצובה האמנותי בידי הסופרים האלה וגם מצד ברורות הלשון שלהם – רחוקה לשון חז"ל מלהיות עממית, והקריאה בסיפוריהם דורשת בקיאות ולמדנות. תרומה נכבדה לרושם הזה מעניקים הארכאיוס.

לארכאיוס הגדרה רחבה והגדרה מצמצמת.⁷ בהגדרתו הרחבה הוא כולל תופעות שאינן

3 י' גרינברג, 'לשון וסגנון ב"חתן דמים"', ד' סדן וד' לאור (עורכים), מאסף הזו, ירושלים תשל"ח, עמ' 171–189.

4 א"מ ליפשיץ, 'לשאלות הלשון', שפתנו, א (תרפ"ג), עמ' 41.

5 ראה למשל: נ' אלוני, 'הספרות והלשון', דבר, ג בסיוון תש"ג; י' כהן, 'על לשון אחרון', לשוננו, כא (תשי"ז), עמ' 233–238; י' אבינרי, 'מודרנה', הנ"ל, יד הלשון, תל אביב תשכ"ה, עמ' 312–314.

6 במיוחד דמויות שאינן ילידות הארץ (אלוני, שם); והשווה דברי ביאליק על מגדלי בסוף רשימתו 'לזכרו של ש. בן־ציון' [תרצ"ב] (עמ' רסט במהדורת 'דביר' של כל כתביו).

7 הלקסיקונים נחלקים בהגדרותיהם למונח 'ארכאיוס'; ראה למשל: ע' אוכמני, תכנים וצורות: לקסיקון מונחים ספרותיים, תל אביב 1986; J.A. Cuddon, *A Dictionary of Literary Terms*, New York 1977; J.T. Shiply, *Dictionary of World Literature*, New Jersey 1962.

משמשות כיום בדרך כלל בלשוננו אבל אנחנו מזהים אותן כמוכרות מרבדים קדומים של הלשון, כמו המקרא או המשנה, או משימושים גבוהים של כמה סופרים. ואילו ההגדרה המצמצמת מזהה את הארכאיוז עם מה שמכונה אוֹפּוֹסוֹלִיט, כלומר תופעה שאבד עליה כלח במהלך השליט בהתפתחות הלשון. ההבחנה בין שתי ההגדרות, הרחבה והמצומצמת, אינה חדה וברורה בכל מקום.

לענייננו הארכאיוז הוא נוהג לשון שלא נשמרה רציפותו ההיסטורית, או נשמרה רק בתוך ספרות של קבוצת מיעוט המנהיגה חיי תרבות הרמטיים במידה רבה, כגון הספרות הרבנית בעת החדשה. לשונה של ספרות שכזו מוגבלת במגעיה עם משלבים אחרים במערכת הלשון של תקופתה ועשירה במגעיה עם ספרות העבר, ולפיכך נוהג הלשון המכונה בפינו ארכאיוז אינו ארכאיוז לדידם של חברי קבוצה זו.

זאת ועוד, רציפות הלשון המאפיינת את הספרות הרבנית נשמרה במסגרת רציפות סוגותיה, ואילו הארכאיוז הוא נוהג לשון שהקשר בין הופעתו הקדומה בסוגה ספרותית אחת לבין הופעתו מחדש בסוגה חדשה – ובמסגרתה בסגנונו הייחודי של סופר יחיד – הוא בלתי שקוף ובלתי ישיר, ולרוב הקוראים הוא אפילו נעלם גמור.

ארכאיוזים בתחביר יש מהם המיוחדים להוז או לעגנון ויש מהם המשותפים לשניהם ומיוחדים אותם משאר סופרים בני דורם. עם המשותף לשניהם נמנית שלילת הבינוני. אולם גם בשעה שהתופעה אכן משותפת לשני הסופרים, דרכי ניצולה ואופני השתלבותה בסגנונותיהם השונים נבדלים אלו מאלו ומבליטים את הייחוד הסגנוני של כל אחד מהם.

ג. נוסח וחילופי נוסח

בשנת 1930 הוציא הוז לאור את החלק הראשון של רומן הביכורים שלו, 'בישוב של יער'.⁸ את הרומן כתב הוז בפריז בשנים שקדמו לעלייתו ארצה, והמובאות א–ג נטולות ממנו. הוז והמיוחד בהן הוא מילת השלילה 'אין' המשמשת בניגוד לתקן.⁹

א. מהלך בודניק [...] כזה שהגיע לפרשת דרכים ואין יודע באיזו מהן שילך (עמ' 124).

ב. אור השמש אין¹⁰ ברור, אור לא אור, ואפלולית משוקעת בין הסבכים (עמ' 127).

- 8 ברלין ותל אביב תר"ץ. החלק השני לא נדפס (אלא פרק אחד בכתב עת) וגם לא נמצא בכתובים.
- 9 על דרכי השלילה בעברית של ימינו (בין תקניות בין שאינן תקניות) ראה: ל' צבעוני, דרכי השלילה בעברית הישראלית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשנ"ג. בקורפוס של מחקר זה (המאוחר ברובו לתקופת יצירתם של עגנון והוז), כמו גם ביצירותיהם של מנדלי, ביאליק, ברנר וגנסין (המוקדמים מעגנון והוז) לא נמצאו עדויות לתופעה הנדונה במאמר זה.
- 10 ההדגשות במובאות: באותיות מרווחות הן משל המחבר ובאותיות עבות הן משלי.

ג. נשים יושבות משוקעות בחול, טומנות ראשן בין זרועותיהן ואין נראות (עמ' 128).

'בישוב של יער' לא נשלם ולא כונס מעולם,¹¹ ורק פרקים ספורים מתוכו פורסמו שוב לאחר מעל לעשרים שנה.¹² המובאות האלו נדלו מאותם הפרקים, ובמסגרת הקיצוצים שערך בפרסום החוזר בחר הזו להוציא מן הטקסט משפטים אלה ועוד משפטים כמותם. במקביל לשינויי הנוסח הצטמצם גם ביצירותיו המאוחרות השימוש בדרך השלילה הזאת, אם כי לא נעלם כליל:

ד. ויוצא בלילה יחידי לקראת אויב ואין מפחד ('הדרשה' [תש"ב], אבנים רותחות, עמ' 219).

ה. הבנים התחילו להיות אכסטרנים, אוכלים ואין עושים (דלתות נחושת, תשט"ז, עמ' 5).

גם בסיפוריו של עגנון, המבוגר מהזו, נגלית אותה תופעה, ובדומה להזו גם עגנון תיקן במהדורותיו המאוחרות משפטים שבהם מופיעה דרך שלילה זו, והמיר את הצורה 'אין' בצורות הנטויות 'אינם' ו'אין' (או מחק את כל המשפט):

- ו. וסיפורי מעשיות אין מקובלים עליו ('מן השמים', תש"ב, עמ' סב) < [...].
אינם מקובלים עליו (אלו ואלו, עמ' קעו).¹³
- ז. והמתים נוהגים שתיקה בעצמם ואין מודיעים ליתומיהם ('גוילת המת', תש"ב, עמ' עב) < [...]. ואינם מודיעים ליתומיהם (הכנסת כלה, עמ' שיו).
- ח. כגון על טובי העיר שאין עמלים עם הצבור ואין נושאים בעול הצבור ('האוטובוס האחרון', תרצ"ב, עמ' 188; נמחק).¹⁴

11 בהספרו לחיים הזו בישיבת המליאה באקדמיה ללשון העברית בחר דב סדן לדבר באריכות דווקא ביצירה זו. ראה: ד' סדן, 'דברים לזכר חיים הזו', זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יט-כ (תשל"ב-תשל"ג), ירושלים תשל"ה, עמ' 143-145. גוססה סדן סיפרה לי על החשיבות שייחס בעלה לרומן ביכורים וזה כמפתח לסגנונו ולאמנותו של הזו, וכי המחבר ביקש ממנו שלא יפרסם מחקר על הרומן אלא לאחר שיתוקן ויצא לאור מחדש. שניהם לא זכו.

12 ח' הזו, 'מתוך "בישוב של יער"', ש"י פנואלי (עורך), מסילות, תל אביב תשי"ד, עמ' 15-26.

13 ציון ביבליוגרפי בלא שנת הפרסום פירושו הפנ"ה לספר מספרי המהדורה המקובלת של כל סיפורי עגנון שנדפסה בארץ בשנים תש"ו-תשכ"ב ולספרים שהוציאה אמונה ירון לאור לאחר מותו של אביה. בהפניות לפרסומים אחרים תצוין שנת הפרסום. את מקום הפרסום ניתן למצוא בביבליוגרפיה של י' ארנון (ש"י עגנון: ביבליוגרפיה, תל אביב תשל"א [בהכפלה]).

14 יש שהתיקון אינו סתם תוספת כינוי למילית השלילה, אלא כרוך בשינויים תחביריים וסגנוניים, כמדוגם במהדורות 'אורח נטה ללון': 'כמה מנהגים' [...] שאין נוהגים כאן' (ת"ש, עמ' קנא), תוקן במהדורת ארץ ישראל על דרך הסתמי: 'כמה מנהגים' [...] שאין נוהגים כאן' (עמ' 115); 'שבניהם

גם בלשונו של עגנון השיבה אל התקן לא הייתה שלמה, ורבות מהופעותיה של צורת השלילה הזאת נשארו בעינין. ובכל זאת ביצירותיו המאוחרות התופעה נדירה.¹⁵

ד. שני פנים

גם לחברו של עגנון, הבלשן חנוך ילון, הייתה יד בצמצום התופעה, שכן במכתביו לעגנון המליץ בפניו לא אחת על תיקון צורת השלילה הזאת ועל תוספת כינוי גוף.¹⁶ עגנון לא הוסיף כינוי גוף בסיפוריו דרך שיטה, אבל תיקן את רוב המקומות שסימן ילון. לדוגמה – תיקון שתיקן עגנון בעקבות הערה בכתב ידו של ילון (כנראה משנת תש"ה) בשולי יריעת הגהה של הרומן 'תמול שלשום':

ט. ביצים אלה אין עולות לי כלום (יריעת ההגהה) < [...] אינן עולות לי כלום (תמול שלשום, עמ' 322).

במכתב לעגנון מיום כה בתשרי תש"ו הוסיף ילון: 'חוששני שנפל עליך פחד תיקוני. ואני חוזר ואומר, שבעניין אינן-אינו וכיוצא בו ובעניין שעושה-שהוא עושה וכיוצא בו, לא נתכוונתי אלא כנגד ההפרזה, וכתבתי זאת בפירוש באחד הגליונות של ההגהה'. ילון כורך במכתבו שתי תופעות כאחת: 'אינן-אינו', 'שעושה-שהוא עושה'. ואכן, שתי התופעות הן שני פניה של תופעה אחת – השמטת כינוי הגוף בזיקה לבינוני. ההשמטה מתגלה בצורת השלילה, כמו בדוגמאות הקודמות, או בדרך החיוב, כמו דגם במובאות י-יא (עגנון ויב-יג (הוז):

י. וכדי שלא יחשוב שמכסה ממנו את שמו חזר ואמר, באמת כך שמי (תמול שלשום, עמ' 51).

יא. אומרים שעומד לגרש את אשתו (שם, עמ' 396).

יב. מאחזי בו את האש עד שדולק כמין להבה (בישוב של יער, עמ' 124).

יג. וזו חסיטה חדלת אונים, מרושעת ואכזרית שמחטט ונובר ומנקר בעצמו, וזו שנאה, כביכול ששונא את עצמו (שם, עמ' 256).

ובנותיהם של בעלי המלון אין סועדים בשעת סעודה' (תרצ"ט, המשך 40 טור ד), תוקן: 'שבניהם ובנותיהם [...] נכנסים לסעודה כל אימת שלבם חפץ' (עמ' 123); 'שבע נשים אין מספיקות לעשות מה שעושה אם לטובת בתה' (ת"ש, עמ' תמו), תוקן: 'שבע נשים אינן עושות מה שאם אחת עושה לשם בתה' (עמ' 344).

15 למשל: קורות בתינו, עמ' 110; לפנים מן החומה, עמ' 40.

16 המלצות ילון המכונסות בכחמישים מכתבים שמורות בארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי בירושלים. כל מכתביו ומקצת מהערותיו ראו אור בחיבור שנוכר לעיל בהערה 2.

מדוע בולטת הסטייה במשפטי השלילה וניכרת פחות במשפטי החיוב? משתי סיבות הקשורות זו בזו: (א) לדרך השלילה יש ביטוי מורפולוגי – מערכת נטייה על פי הגוף ('אינו', 'אינם' וכו') לעומת חסרונה (כלומר הצורה 'אין') – ואילו בדרך החיוב לא צורה שונה אלא החסר התחבירי מבדיל בין שתי הדרכים; (ב) בעוד דרך השלילה הנדונה נעקרה לגמרי מן הדיבור והכתיבה הסטנדרטיים, הרי תופעת חסרון הגוף שלא בשלילה רגילה בהם ביותר. לפיכך דרך השלילה בלשונם של עגנון והזו היא אכן ארכאיזם, ואילו דרך החיוב אינה ארכאיזם, משום ששמרה על רציפות והיא מתקיימת עד ימינו אלה ממש בכתיבה ובדיבור. ראייה לכך נמצא בטורים לתקנת הלשון בעיתונות התקופה, שהרבו לתקן את הנכשלים בעברה הזאת:

יד. "ולא באו רגעים קלים עד שמתיר את ספינתו". צ"ל: ולא עברו רגעים מועטים עד שהוא מתיר וכו' (לשוננו לעם, הארץ, כט באב תרצ"ז).
טו. "העורך קיבלני בסבר פנים יפות ואמר שמכיר אותי". צ"ל: שהוא מכיר אותי. לפני ההזוה בא תמיד שם נושא המאמר או מלת הגוף (שם, יג באלול תרצ"ז).

ההבדל בין שתי הדרכים שנשמט בהן הכינוי, דרך השלילה ודרך החיוב, ניכר גם בנוהגם של עגנון והזו: בעוד שמהדורות ויצירות מאוחרות מלמדות על ויתור ולו חלקי על שלילת הבינוני הסטה, נגלית בהן נאמנות גדולה הרבה יותר לדרך החיוב חסרת הכינוי (עגנון לא קיבל אפוא את המלצתו התוזרת ונשנית של ילון בעניין זה).

ה. גבוה ונמוך

אפשר שמאותה סיבה עצמה משמשת תופעה זו אמצעי לאפיון דיבורן של דמויות עממיות¹⁷ (הימצאותה גם בלשון המספר אינה שוללת הנחה זו; הסביבה הסגנונית היא שקובעת בסופו של דבר את רושמה של התופעה):

טז. אז כפי זה עושים [=תושבי סיביר], שאוחזים, דע, זה לזה בחטמם ואומרים: היה שלום (בישוב של יער, עמ' 119).
יז. נזכה כולנו בטובה ובנחמה וכל טוב כשם שמגדל חזירים לשולחנו, טרפניק שכזה (שם, עמ' 279).

¹⁷ על ההבדל בין הזו לעגנון בנקודה זו ראה: א' שאנן, 'בין הזו לעגנון', הלל ברל (ליקט וצירף מבוא), חיים הזו: מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו, תל אביב תשל"ח, עמ' 305, 309.

לא כחסרון כינוי הגוף במשפטי חיוב חסרוננו במשפטי שלילה: מצד אחד המלאכותיות והארכאיות שבו הולמות לשון גבוהה, מתחכמת, מליצית. ומצד אחר הוא נראה לא פעם כבבואה מוגברת או אפילו כתיקון יתר (היפרקורציה) לשלילת הבינוני במילית 'לא', המאפיינת את לשון הדיבור זה מכבר ונחשבת לבלתי תקנית. למשל המשפט 'רוצה אין רוצה, ניטל עליו על גדלקה להוליכו למקום העבודה' (שם, עמ' 127), נראה כמשקף את נוהג הדיבור: 'רוצה או לא רוצה'.

פועל יוצא של חסרון כינוי הגוף הוא עודפות בשימוש בו; ואף זו מאפיינת את הדיבור (גם את הדיבור הסמוי):

ית. הוא עגבניות הוא אוכל (שם, עמ' 96).

יט. הגדול הוא יהיה קשיש מגדל [=קיצור מן השם גדליה] (שם, עמ' 166).

כ. ליבל שלה שיחיה ויארץ ימים, הוא הרי לגמרי נפשו מתרפקת בקרבו בכוסף (שם, עמ' 376).

גם בלשונו של עגנון אפשר למצוא עודפות בכינויים. אפשר שהיא נובעת מתוך צורך ריתמי, ואפשר שהיא תיקון יתר. כמו חסרון הכינוי גם העודפות בו לא נמלסה מעיניו של ילון והוא הצביע על כינויים מיותרים.¹⁸ עגנון אכן נענה להמלצה, והדבר ניכר בחילופי הנוסח (במובאה כג לא השמיט עגנון את הכינוי האנפורי אלא איחר אותו לנשוא¹⁹):

כא. מראה השתן שלו עכור הוא והוא משתנה והולך ('עובדיה בעל מום', תרפ"ג, עמ' לח) < מראה השתן שלו עכור והוא משתנה והולך (על כפות המנעול, עמ' תטז).

כב. שחציו של בית הקדוה הוא בחוץ ('שירה', תש"ט, עמ' 220) < שחציו של בית הקדוה בחוץ (שירה, עמ' 22).

כג. שאחותה של ליסבט היא קטנה ('שירה', תש"ט, עמ' 216) < שאחותה של ליסבט קטנה היא (שירה, עמ' 17).

18 במכתבים מיום א בכסליו תר"ץ ומיום כח במרחשוון תש"ט.

19 לבטי סדר נשוא-אוגד גם בספור 'עובדיה בעל מום'. בנוסח תרפ"ג כתב עגנון: 'היה משתכח מלבו שמלוכלך הוא במומין' (עמ' מ). על הנוסח הזה העיר ילון: 'שמא תכתוב שהוא מלוכלך במומין? בדקתי ומצאתי (בר"ר ובכ"ב פרשיות של ב"ר) כי לשון חז"ל נוהגת עפ"ר להקדים את שם הגוף ויש שהיא מאחרת ונראה שיש בזה השפעה סורית' (מכתב מיום א בכסליו תר"ץ). בעקבות ההערה תיקן עגנון (על פי נדרים טו ע"ב): 'משתכח מלבו שהוא חזיר ומלוכלך במומין הרבה' (על כפות המנעול, עמ' תיח). על סדר האיברים נשוא-אוגד בעברית העתיקה ובעברית החדשה ראה: A.Y. Kutchera, *History of the Hebrew Language*, Jerusalem-Leiden 1982, p. 215; מ"צ קדרי, תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא, רמת גן תשנ"א, עמ' 223-276; מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 79-80 (ושם עוד הפניות).

ו. שתי דרכי שלילה בשכנות

את השמטת הכינוי מקובל לזהות עם ספרות חז"ל,²⁰ אף על פי שדוגמאות ספרות לכך נמצאות כבר במקרא.²¹ השמטת הכינוי נפוצה בהשפעת הארמית המזרחית, והיא מבחינה את הענף הבבלי של ספרות חז"ל מן הענף הארץ ישראלי.²² לא זה המקום להצגת סיבותיה וגלגוליה של תופעת שלילת הבינוני בלא כינוי בספרות חז"ל, אך חשוב לציין שחלוצה של התופעה בעברית של התלמוד הבבלי ובטיפוס הבבלי של המשנה היא על הגוף השלישי בלבד.²³

אין צריך לומר ששלילת הבינוני נטולת הכינוי לא ביטלה לחלוטין את דרכי השלילה האחרות בעברית, היינו, מילת השלילה בנטייה: 'אינו', 'אינה' וכיוצא באלה, או מילת השלילה הקודמת לשם: 'אין הוא', 'אין היא' וכיוצא באלה. כמו כן לא הובחנה כל התניה מתי יבוא הכינוי ומתי יחסר. אדרבה, יש שבאותו המשפט משמשות שתי דרכי השלילה כאחת:

כד. היה אחד עושה ככר דבלה ושנים אין עושים או שנים עושים ואחד אינו עושה (שביעית א ד).

כה. כשם ששפוד שלעץ אין נשרף כך שפוד של מתכת אינו מרתיע (פסחים עד ע"א; כתב יד אנלאו).

תופעה זו – שני אופני שלילה בכפיפה אחת – אפשר למצוא גם אצל עגנון (כו-כז) וגם אצל הזו (כח-כט):

כו. והם אין יודעים שאפילו אנו עושים מעשים טובים כצדיקי עולם ודומים למלאכי השרת אין אנו זכאים בעיני הגויים ('על ברל כצנלסון' [תש"ד], מעצמי אל עצמי, עמ' 142).²⁴

20 א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל אביב תשכ"ז, עמ' 200; שם, ב, תל אביב תשל"ז, עמ' 699–700; גב"ע צרפתי, 'מסורת לשון חכמים – מסורת של לשון ספרותית חיה', מ' בר-אשר (עורך), כלשון עמי, אסופות ומבואות בלשון, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' 70.

21 למשל, 'הנה צפיר העזים בא מן המערב על פני הארץ ואין נוגע בארץ' (דניאל ח 5).

22 י' ברויאר, 'שלילת הבינוני בעברית שבתלמוד: "אין" לעומת "אינו"', מ' בר-אשר (עורך), מסורות, ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 21–41; מ' בר-אשר, 'הטיפוסים השונים של לשון המשנה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 210, 214–215; י' קוטשר, 'לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו', ז' בן-דחיים, א' דותן וגב"ע צרפתי (עורכים), מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' ס, הערה לשורה 4.

23 התופעה מוסברת בפירוט רב במאמרו של ברויאר (שם) וגיתן שם הסבר גם לחלוצה בלשון התלמוד בגוף שלישי בלבד.

24 ראה גם מובאה מ. ואפשר שיש לו גם סיבה ריתמית: כאשר הבינוני הוא בעל שתי הברות משמשת

כו. כשם שהוא אינו מדבר עם הבריות כך הם אין מסיחים בו (אורח נטה ללון, תרצ"ט, המשך 28, טור ד; תוקן: אינם, אורח נטה ללון, עמ' 90).
 כת. איני יודעת ואין מבקשת לדעת (בישוב של יער, עמ' 67).
 כט. ואין היא יודעת ואין היא מבינה, ואין מתחילה להבין (שם, עמ' 102).

האסתטיקה המקובלת בפרוזה המערבית מעדיפה את הגיוון בלשון ואילו את החזרה הוזה היא מניחה לתכליות רטוריות מפורשות בלבד. לפיכך נכון לראות בחזרה המגוונת (להבדיל מן החזרה הוזה) שבדוגמאות אלה גם השפעה של הפואטיקה האירופית ולא רק הישענות על עדויות נדירות במקורות. ראוי לשים לב שבדוגמאות מלשון חז"ל (כד-כה) הצורה נטולת הכינוי היא הראשונה. סדר דברים זה אינו מאפיין את עגנון והז (כו-כט, מ).

ז. השפעה ומקור

גם 'מחיקת' היקרות חוזרת של אותה התיבה היא פתרון לחזרה הוזה הבלתי רצויה – במגבלות התחביר התקני כמובן. עגנון היה ער להשפעת תרבות אירופה על הספרות העברית ולשונה בכלל ועל כתיבתו בפרט, והתמודדותו אתה ונגדה ניכרת בתמורות בסגנונו ובתיקוני הנוסח,²⁵ אבל על הזו חזקה השפעת הספרות הרוסית ולשונה, וסימנים רבים לה בלשונה.²⁶ השפעה זו מסבירה למשל את 'מחיקת' הכינוי במובאות ל-לא (כמו גם במובאות כח-כט). השם או הכינוי הפרוד שלידי ההיקרות הראשונה של מילת השלילה יש לראותם כאילו הם חלים גם על ההיקרות השנייה שלה:

ל. אין הוא נרמז ואין [] מרגיש (בישוב של יער, עמ' 213).
 לא. ואין טבל יודע מה בתוכו ואין [] יכול לכוון את דינו (שם, עמ' 387).

השלילה הנטייה (-אינו), וכאשר הבינוני הוא בעל שלוש הברות משמשת הצורה 'אין'. כך וכך נשמר סתם הברות וזה (ארבע).

25 ליפשיץ הוא שאמר על עגנון: 'יודע הוא בסוד החזרה, גם הדומה וגם המתחלפת' (א"מ ליפשיץ, 'ש"י עגנון', הג'ל, כתבים, ב, ירושלים תש"ט, עמ' רכב). ואכן, אף על פי שהעברית הקלסית – הן במקרא הן בספרות חז"ל – מרבה בחזרה וזה (או 'דומה' כלשונו של ליפשיץ), אין היא מתגוררת כמובן מן הגיוון ומן 'החזרה המתחלפת', וגם עגנון אינו נמנע מהן. אולם כחלק מהתמודדותו עם ההשפעה האירופית הוא מרבה יותר ויותר בחזרות וזה, ויעידו גם חילופי הנוסח: 'הדליק גפרור וכבה הדליק שני ונכבה' ('תשרי', תרע"א), וכנגד – גרסתו המתוקנת: 'חמדת הדליק גפרור וכבה, הדליק גפרור וכבה' (על כפות המנעול, עמ' ססב). מאמר בנושא זה נמצא עמי בכתובים.

26 תודתי לויה קופלמן שסייעה בידי בעניין זה. ראה גם: י"ל ברק, "המליצה" החדשה, הבוקר, 15 בינואר 1937.

התנאי ל'מחיקה' שכזאת הוא חלותם של שני הנשואים הנשללים על אותו הנושא. לא כך אצל עגנון, שמובאותיו (כו–כז לעיל ומ להלן) תואמות את הנמצא בספרות חז"ל (כד–כה), ושלפיו הגיוון בצורת השלילה כרוך בחילוף הגוף ('זה אינו [...] וזו אין [...]').

הנטייה הברוקית של הזו לגוון ולהימנע מחזרה וזה נגלית גם במקבילות טקסטואליות (במרחק רב או באותו העמוד):

לב. נפשם אין אשמה (בישוב של יער, עמ' 2)

אין נפשו אשמה (שם, עמ' 333).

לג. הרהורי לבו אין ברורים עליו ואין בדוקים לו (שם, עמ' 286)

אין ברורים עליו הרהורי לבו (שם).

ח. גרסת ינקות או בחירה מדעת

בלשון חז"ל דרך זו של שלילת הבינוני היא תופעה אותנטית של לשונות במגע. אבל לאחר שהתופעה נותקה מן הסביבה הלשונית המשפיעה ולאחר שהתנאים שבהם נתהוותה חדלו מלהתקיים, נוצרו בלשון הרבנית שלאחר ספרות האמוראים אנלוגיות המוחזקות בלתי נורמטיביות.

בלשון הרבנית מובנית למעשה סתירה פנימית. מצד כוונותיה היא לשון של חיקוי. אין לה יומרות של בריאה ויצירה. אדרבה, החידוש הצורני מגונה וגם החידוש במשמעות אינו בא אלא להעמיק את הבנת המקור המקודש שהוא בא לפרש. אולם מאחר שגישתה של לשון זו לשאילה ולחיקוי הלשוניים אינה גישה דקדוקית נוצרו בה שלא במתכוון ושלא במודע שפע של אנלוגיות חיות, מה שמכונה 'טעויות יוצרות'. גם עגנון וגם הזו שספרות זו היא חלק מהשכלתם אימצו את האנלוגיות האלה ושיקעו אותם בסגנונם. הם נקטו גופים אחרים מלבד הגוף השלישי (לה–לח), וממילא יצא שהציבו כינוי גוף מקדים במקום שם (פרטי או כללי) או במקום כינוי רמז (לד–לט):

לד. היא כל עצמה אין יודעת טעמו של זה ושניה קהות בו (בישוב של יער, עמ' 87).

לה. אני אין רואה אלא מהלך אתה טעון כקנה־שריפה (שם, עמ' 316).

לו. ואתם כולכם מפני מה אין עשויים כדוגמתו? (שם, עמ' 186).

לז. ידעתי שאני ולא אה אין מספיקות לך (עד הנה, עמ' רצא).

לח. אף אנו אין חסרים אנשי סגולה (אורח נטה ללון, עמ' 233).

לט. עכשיו שהוא מתגרה בהם הם אין מתגרים בו ('בלק', תרצ"ד, עמ' 18; תוקן:

הם מתענווים עמו ואינם [...], תמול שלשום, עמ' 300).

האם עגנון והזו קלטו את תופעת השלילה נטולת הכינוי שלא במודע כגרסת ינקות או שמא היא בחירה מדעת? השוואת שתי גרסאות, האחת משנת 1935 – ובה נהגת השלילה הרגילה בעברית – והאחרת משנת 1941 מורה על בחירה מדעת:

מ. זה אינו מכיר לשונה של זו וזו אינה מכירה לשונו של זה [...] הדיין אינו מבין לשונם והם אינם מבינים לשונו ('בלק', תרצ"ה, עמ' 19) < זה אינו מכיר לשונה של זו וזו אין מכירה לשונו של זה [...] הדיין אינו מבין לשונם והם אין מבינים לשונו ('עורו של בלק', תש"א, עמ' 26) > זה אינו מכיר לשונה של זו וזו אין מכירה לשונו של זה (תמול שלשום, עמ' 302).

עוד ראייה לכך היא מקומה של התופעה בתולדות היצירה של שני הסופרים: גם הזו וגם עגנון מיעטו בדרך השלילה הסוטה עד שנות השלושים.²⁷ לפיכך יש להניח שגם אם היא נרכשה בנעוריהם ונשתקעה בלשונם בדרך הלימוד המסורתי של התלמוד²⁸ ושל ספרי הלכה, מוסר ופירוש מאוחרים (ואפילו עלתה בקנה אחד עם הרגלי לשונותיהם האירופיות!) היא נדחתה מלשון ראשית כתיבתם, והופעתה מאוחר יותר הייתה פרי הכרעה מלומדת.

קרוב לוודאי שבהיותם סופרים צעירים היו עגנון והזו נאמנים יותר לדרך המלך (מורשת ההשכלה) של הספרות העברית בזמנם ובמקומם, ודחו את תופעת השלילה החריגה כבלתי הולמת את המופת הדקדוקי המקראי, ואילו כשבגרו מעט אכלסו את יצירותיהם במניירות ארכאיות מלשון חז"ל, או מענפים ממנה (אפילו שהן תופעות חריגות גם בה²⁹). יש להניח שבשלב זה הבחינו עגנון והזו בפוטנציאל המודרניסטי שבתופעות ארכאיות חריגות, אבל השתמשו בהן גם כפעולה של מתאה כנגד ההגמוניה שניתנה לדקדוק המקראי.

ט. תת־תקניות וכשרות היסטורית

כאמור אין מדובר כאן במבנה בלתי שכיח גרידא, אלא במבנה המנוגד לתחושתנו הלשונית, והנראה ככשל לשון או כשיבוש מעתיקים.

על תופעות ארכאיות מעין זו אמר משה גושן־גוטשטיין, שאילולא כשרותן ההיסטורית 'היתה "הפרעה" כזאת גוזרת על הצורה את גורל התת־תקניות. כשרותה היא המעבירה אותה אל העבר האחר של המתרס, ובהיפכה צורה על־תקנית מוקנה לה כוח סגנוני

27 בסיפוריו המוקדמים של הזו שנדפסו ב'התקופה' בראשית שנות העשרים תופעה זו אינה בנמצא כלל.

28 ראוי לציין שבדפוס התלמוד נערכו תיקונים רבים וחלק מההיקריות של תופעה זו 'תוקנו' בידי מדפיסים ו'נתיישר' על פי הנהוג השליט בעברית בכל תקופותיה. ראה גם להלן סוף הערה 32.

29 מ' גושן־גוטשטיין, 'בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי', ד' סדן וא"א אורבך (עורכים), לעגנון שי, ירושלים תשי"ט, עמ' 74.

מובהק.³⁰ במישור הסינכרוני מדובר אפוא בברית שבין העל־תקניות לתת־תקניות. ומנקודת מבט דיאכרונית אפשר לומר שמה שהיה תת־תקני על פי תפיסה משכילית־דקדוקית־טהרנית נהפך לעל־תקני, כלומר לספרותי מובהק.³¹ כפי שצוין בראשית הדברים, ברוב הימים חלה אצל שני הסופרים נסיגה מן השימוש הסטה הזה. הסיבה הראשונה לכך היא כאמור שינוי בפואטיקה: אחרי שהוכיחו את בְּדִלוּתם מספרות התקופה וביססו את ייחודם נזקקו פחות למניירות כגון זו. הסיבה השנייה לצמצום התופעה היא עליית חשיבותם של המקורות הארץ־ישראליים במחקר לשון חז"ל ובהם התלמוד הירושלמי וכתבי היד של המשנה. במכתב לעגנון מיום יח בתמוז תשכ"ג נימק ילון בלשון לקונית את העדפותיו: 'מדפיסי משניות "תיקנו" בהרבה מקומות "אין" ברוח הבבלי'.³² לשיטת ילון נוסח ארץ ישראל עדיף מנוסח בבלי, והדבר ניכר בהערותיו הרבות לסיפורי עגנון. חיבורים ארץ־ישראליים (כמו התלמוד הירושלמי) נחשבים למשקפים גרסה קדומה של לשון חז"ל, ויוקרתם רבה יותר כבעלי מסירה מהימנה: הם נלמדו פחות במוסדות החינוך המסורתיים ולפיכך תפוצתם הייתה נמוכה יותר ולא חלו בהם ידי מעתיקים, עורכים ומדפיסים. ילון, שהיה חוקר לשון חז"ל, ראה כמובן במהימנות המסירה יתרון גדול.³³ עם זה לא מן הנמנע שתפיסתו שיקפה גם אידאולוגיה ציונית.

י. פרדוקסים

לארכאיוז שני פנים. מצד אחד הוא משקף יחס רומנטי לעבר והכרה בסמכותו של טקסט קנוני מקודש וחתום, הממומשים בדרך של חיקוי תופעה ספרותית ולא בדרך שאילה מן השימוש החי; ומצד אחר התופעות הארכאיות הן תחליפים 'כשרים' לנאולוגיזמים באוצר המילים ולסטיות בתחביר ובתבניות המאפיינים סגנון אוונגרדי ומודרניסטי. במפגש שבין

30 שם, עמ' 72.

31 ראה גם הערותיו של רבין ליחסי גורמה וארכאיוזים (ח' רבין, 'הנחות יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון', שם, עמ' 228).

32 ילון מיעט באותגנטיות של התופעה שכן במכתב אחר (מיום יח בתמוז תשכ"ג) כתב: 'רואה אני שכבר העירותיך על פרטים אחדים, כגון ענייני ה"א הידיעה ו"אין" שבשעת צורך יש להוסיף: אינו, אינם וכו', על דרך נוסחאות מתוקנים, כידוע לך'. לימים קבע יוחנן בריראר (לעיל הערה 22), 'שחוסר הכינוי בלשון התלמוד הוא תופעה מקורית, ואין לתלותו בשיבוש מעתיקים' (עמ' 30). ובאשר למהימנות המסירה כתב: 'נראה שבעוד בספרות ארץ־ישראל ככל שכתב היד קדום הכינוי מתרבה בו, הרי בתלמוד הבבלי ככל שכתב היד קדום הכינוי מתמעט בו' (שם), וזהו פשר דבריו של ילון במכתבו.

33 ראוי לציין שהעדויות הראשונה שבכתב להעדפתו של ילון בנושא 'אין/אינו' היא הערתו להגהת 'תמול שלשום' (תש"ו); ב'אורח נטה ללון' הקודם לו בכמה שנים (תרצ"ט) יש לא מעט עדויות לתופעה זו, ובכל זאת בין עשרות הערותיו של ילון לרומן זה אין אף הערה בנושא זה.

המקור הקדום לטקסט המודרני עשוי אפוא הארכאיוזם לחתור תחת שני הטקסטים כאחד. בניסוח גס אפשר לומר שבין שתי הבחירות – השמרנית והאוונגרדית – עגנון כיוון את עצמו אל הראשונה והזו אל השנייה. את הבעייתיות שבסיווג הגס הזה ממחישים דבריו של יצחק אבינרי: 'בקראי לפעמים ספר של בעלי הסגנון "המדרשי" ועגנון בכללם [...] נדמה לי שמבקשים להעלותני על האצטבה העליונה במרחץ-זעה מהביל, שחומו מחניק ומכביד... יסלחו לי מעריצי עגנון, שכרכתי יחד עם שאר מודרניסטים, שהוא מתרחק מהם: כמוהו כמוהם – סגנונו רחוק מן הפשטות'.³⁴

זאת ועוד, גם אם לא שמרה שלילת הבינוני על קיום רצוף במסלול הלשוני השליט, הרי שמרה על רציפות במסלול החלופי, היינו בספרות הרבנית, שדחתה הן את מופת הלשון המקראי הן את כפיפות הלשון לדקדוק מוסכם. לכאורה יכולה לשונו של עגנון להתייחס אל רצף לשוני זה, להיות המשך לו,³⁵ ולבטל בכך את טענת הארכאיות (הבנויה על הנתק, על חוסר הרציפות). אולם ההבדל בסוגות – הספרות הרבנית לסוגיה מזה והפרוזה האמנותית מזה – הוא הנותן. הסוגה שבחר עגנון ליצור בה מצוה (עד גבול ידוע) להיענות לתביעות אמנותיות ודקדוקיות מוסכמות על הסופרים ועל הנמענים כאחד, וחריגות מהן נדרשות כאמצעי ספרותי ומתפרשות כמרכיב בסגנון האישי. עגנון לא יכול היה אפוא להתעלם מן הרושם הארכאי שיצרו (ועדיין יוצרות) בתודעת קוראיו חריגות דקדוקיות בכלל וסטייה דקדוקית זו בפרט.³⁶

יא. חשד ואמינות

אם אותה התופעה יכולה לשרת את שתי הגישות המנוגדות כאחת, יש לחפש את ההבדל שבין שתיהן על פי שני בחנים: מקומה של התופעה בתוך הסגנון הכולל וטכניקות הניצול שלה.

המראית הלשונית האחידה של עגנון לא הייתה נחלת סגנונו של הזו. על התחביר של הזו התחרו השפעות נוספות, והחזקה שבהן – במיוחד באותה תקופה – הייתה הלשון

34 אבינרי (לעיל הערה 5), עמ' 312–313. ראה גם: שאנן (לעיל הערה 17), עמ' 306.

35 ואכן זוהי טענתו המוצהרת של עגנון עצמו. ראה להלן, ראש פרק יב.

36 גם התופעה המכונה 'שמו של שם', כגון 'אביהם של בנים' (ולא: הבנים) וכיוצא בו ('מנצור, עיונים בלשונו של ש"י עגנון, תל אביב תשכ"ט, עמ' 200–221) משרה רושם שירי-קמאי, אף על פי שלמעשה מקורה בהעזקות מאוחרות של כתבי יד, שהפרידו באופן מכני את תיבת 'של' מן השם שלאחריה. בנסחים קדומים התיבה 'של' הייתה צמודה לתיבה שלאחריה, וה"א הידיעה שנעלמה מן הכתיב הייתה מובלעת בניקודה של הלמ"ד. ילון הוא הראשון שעמד על תופעה זו ואף הזכיר זאת במכתב לעגנון מיום יח בתמוז תשכ"ג בלשון זו: 'לענין "של". ידוע לך "חידושי" בסוג זה. כגון שיש להוסיף ה"א אחרי של, שלא כבספרי הדפוסים. נודעו סופרים ומדקדקים' (ראה גם מכתב 67 בחליפת המכתבים הנזכרת בהערה 2, עמ' 289).

הרוסית. תופעה שכחה ביצירתו היא למשל משפט שמסלימיו (והם רבים!) מקדימים בו את הנושא והגשוא:

מא. נפעם ורגוש, אין רואה להיכן רגליו מוליכות אותו ואין יודע את נפשו, לבו מושלם ליצרו ונפשו מתעלפת מהרהורי חמדה ותאוה, טרף בודניק את דרכו אילך ואילך (בישוב של יער, עמ' 149).

כאשר יחידות תחביריות כמו זו מאוכלסות בבואות (תרגומי שאילה) יידיות, רוסיות ואוקראיניות בצד מילים וצירופים עבריים וארמיים נדירים וצורות דקדוקיות חריגות, הרי רישמו של הסגנון הזה רחוק מלהיות קלסי. בסגנון שכזה מילים וצורות נדירות מן המקורות ייחשבו נאולוגיזמים, ותופעות תחביריות קלסיות כמו התופעה שבדיון ייחשדו כשיגיונות אידיוסיןקרטיים של היוצר במסגרת חידות המשורר, ואין לו שיתוף בהן עם רוב קוראיו. תופעות אלו נדרשו בביקורת בת התקופה הן לגנאי³⁷ והן לשבח.³⁸

שלא כהזו נתן עגנון ללשון חז"ל בכורה גם בתחום הדקדוק והתחביר.³⁹ אפילו את המקורות היראיים שלו טרח עגנון לעצב (ולתקן!) על פי מופת לשון חז"ל.⁴⁰ הקורא את סיפוריו – אפילו היכרותו עם לשון חז"ל מוגבלת – מזהה כמה תופעות כשייכות ללשון זו ומייחס גם את התופעות שאינן מוכרות לו לאותה לשון עצמה.⁴¹ סגנונו של עגנון, באחידותו, בתחבירו המאוזן ובטון הקבוע שלו, יוצר אמינות אצל הקורא. גם סטיות וחריגות מן התקן מתקבלות אפוא אצל הקורא באמון מלא ומוזהות כקלסיות.

יב. בתוך הגבולות ומחוצה להם

על לשונו העיד עגנון: 'כך היו אבותי הגאונים הקדושים וזכרונם לברכה כותבים ועדיין ספריהם פתוחים'.⁴² לפי עדות זו השתמש עגנון בכלים מוכנים ובדרך שנסללה לפניו. ואכן, גם בענייננו לא פרץ עגנון את גבולות השימוש הקלסי הפורמלי (וראה לעיל פרק

37 מ' שלנגר, "בישוב של יער" רומן מאת ח. הזו', העולם, יס (1931), עמ' 386–388; ברוך (לעיל הערה 26); א' ראובני, 'מומו של ח. הזו', הג'ל, ספרות והי, ירושלים תש"א, עמ' 23–27.

38 ד' שטוק, 'קטנות', דבר, ה באדר תרצ"א.

39 ב' דה־פריז, 'י"ו המהפך', לעגנון שי (לעיל הערה 29), עמ' 79. התמונה מורכבת הרבה יותר, ואין כוונה להציג קביעה גורפת. מעט ממורכבותה הראה לאחורונה יותן בריאר בהרצאה שנשא בכינוס המרכז הבינארצי להוראת תרבות ישראל באוניברסיטאות בחו"ל בשלהי שנת תשנ"ו.

40 ח' שטרן, עגנון כעורך מקורותיו, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסנאט של אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשנ"ו.

41 רבין (לעיל הערה 1), עמ' 22.

42 מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל אביב תשל"ו, עמ' 43.

ז. ואילו הזו – אפילו כליו שאולים מן המקורות, הרחיב את גבולות השימוש בהם לפי טעמו ולפי צרכיו. לפיכך נמצא בלשונו ריכוז גדול של שימושים ייחודיים וחריגים.

1. שבירת הסימטריה. הסימטריה התחבירית היא ממאפייני לשונו של מנדלי ושותפים לה עגנון והזו כאחד. דוגמה לכך הם מבעים נרדפים – שאחד מהם נוהג בדרך החיוב ואחד בדרך השלילה:

מב. גרונו נחנק ואין יכול להוציא הגה מפיו (בישוב של יער, עמ' 215).

מג. ופונקה גנב מעכב ואין נוקף אצבע באצבע (שם, עמ' 291).

מד. נעצרים השמים ואין מורידים גשמים (תמול שלשום, עמ' 560).

מה. כדרך בני אדם שרגילים בחבורה ואין אוהבים לילך ביחידות (סמוך ונראה, עמ' 222).

אולם לעתים קרובות מערער הזו את הסימטריה על ידי עיבוי צדה האחד בשרשרת של שלילות, לפעמים עד לטשטושה המוחלט:⁴³

מו. אין מסתכל בפני איש ואין מדבר עם איש, וכזר ושונא בבית (בישוב של יער, עמ' 376).

מז. ואולם מעשה שטן, שנה זה הבחור פתאום לפתע ממדתו! [...] ואין נכנס אצלו, ואין מספר עמו, ואין מראה לו פנים, וכעב הענן לתכלית חושך (שם, עמ' 369).

2. 'אין' בתפקיד 'כלתי'. הזו אינו מסתפק בשלילת הנשוא כבספרות חז"ל אלא מוסיף עליה את שלילת הלוואי:

מח. ויש בסיביר [...] אדמה הרבה, בתולה, אין נגבלה [...] אדמה אין נגבלה [...] זה הענין [...] עולם אין קרוב, קצה תבל (שם, עמ' 119).

מט. ומצמץ באחת מעיניו מצמוץ אין מפורש (שם, עמ' 120).

3. התבנית 'אין (+ פועל) אלא' מחליפה את התבנית 'אינו אלא':

נ. וכל החליים אין באים אלא מן המאכלים שאינם לפי מזג האדם (שם, עמ' 182).

נא. כל עצמו, דומה, אין עשוי אלא להנייתן של הזהביות (שם, עמ' 421).

43 עגנון הביא את סגנונו של מנדלי 'לידי איוון-יתר', כתב שקד, ואילו הזו הביא אותו 'לידי הגומה והעצמה, עד שהנוסח שלו טומן בחובו את הניגוד ואת הסתירה' (ג' שקד, הסיפורת העברית 1880–1980, ג, תל אביב 1988, עמ' 47). ראה גם: שאנן (לעיל הערה 17), עמ' 307–310. הפרת האיוון הסימטרי נעשתה גם בדרך הפוכה: פסוקית שלילה אחת כנגד שרשרת מבעי חיוב.

הפעלים ('באים', 'עשוי') בדוגמאות אלה הם חסרי תוכן ומוטל עליהם תפקיד תחבירי בלבד: לשאת את כינוי הגוף שנשמט ממילית השלילה. לז' לא נשמט הכינוי די היה כמבעים האלה: 'וכל החליים אינם אלא מן המאכלים', 'כל עצמו אינו אלא להנייתו'.

4. עירוב עם סוגי שלילה אחרים, כגון שלילת הקיום (מובאה נב), או שלילת הסתמי (נג):

נב. ואין מרחמים עליו מן השמים ואין נאהב למעלה (שם, עמ' 377).
נג. בחור אשר שונה ומשונה כזה [...] אין מדבר כדרך הבריות ואין מראה פנים כדרך הבריות, ואין שחוק לפניו ואין שמחה לפניו, ואין נוח מכלום ואין נהנה מכלום (שם, עמ' 376).

5. שלילת שמות תואר שאינם בינוני במובהק:⁴⁴

נד. נמוכות היו עיניו ונפשו אין רחבה (שם, עמ' 81).
נה. אפשר המאכלים אין נאים לפניו? (שם, עמ' 271).

יג. יחיד ורבים

הבדל מפתיע בין שני הסופרים נגלה בעיון נוסף: רוב המובאות משל הזו נכתבו בלשון יחיד ורוב המובאות משל עגנון בלשון רבים. בתפוצתה הגדולה של לשון היחיד אצל הזו אין תמה, בהיותה תואמת את הסוגה, שהרי עיקר עניינו של הרומן בעמידת היחיד מול העולם. אבל מיעוטה במובאות משל עגנון דורש הסבר. בדיקת הדוגמאות מראה שבפרבות מהן מתקיים מפגש בין הבינוני – שהוא אל-זמני על פי אחד משימושי ולכן כל-זמני – לבין צורת הרבים המשרתת גם היא את המכליל ואת הסתמי. אפשר ששכיחותה הגבוהה של צורת הרבים מאפיינת בלשונו של עגנון את הבינוני בכלל ולא רק את שלילתו. הדבר טעון בדיקה. מכל מקום די בדוגמאות שלפנינו להיווכח שמפגש זה מנוצל לשם אמירת אמיתות שתקפותן חורגת מעבר למקרה הפרטי או הזמני לבדו.

1. הרגל:

נו. דומה היה ברל כצנלסון לגדולי ישראל האמיתיים, שאין מניחים ראשם על הכר בזמן שאדם מישראל צריך להם (מעצמי אל עצמי, עמ' 142).
נז. וכשהן יוצאות לטייל אין פונות לא לכאן ולא לכאן (תמול שלשום, עמ' 134).

44 בתלמוד הבבלי התואר נוהג בעניין זה כבינוני, ראה: בריאר (לעיל הערה 22), עמ' 26.

2. נוהג שבעולם:

נח. כדרך בני טובים שאין מכירים בנשים קודם לאירוסיהם (שם, עמ' 89).
 נט. ואפילו אותם שאין שונאים אותנו אין אוהבים אותנו (מעצמי אל עצמי, עמ' 142).

3. מצב:

ס. ראה זה פלא, בית מרוקן מיושביו ושכניו אין יודעים (תמול שלשום, עמ' 47).
 סא. קולוניות אין מושיטים להם ולעבוד עבודה אין הכל יכולים, ואפילו אותם שמוכנים לעבוד אין מוצאים עבודה (שם, עמ' 105).

4. הכללה:

סב. והליטאים שאין מכירים את החסידים עושים עצמם כמגידים (שם, עמ' 83).
 סג. ואילו היהודים הללו אין יודעים מה זאת ארץ ומה זאת עבודה (שם, עמ' 165).

צורות הביטוי המכלילות והסותמות אצל עגנון מקילות על הקורא לקבל את שלילת הבינוני הסוטה כנורמלית. ראשית, משום ששלילת הסתמי ממילא נעשית באמצעות הצבת מילת השלילה 'אין' בלא כינוי לפני צורת הרבים של הבינוני. ושנית, צורות ביטוי אלו נדמות לעתים כפתגמים, מכתמים, אפיגרמים וכיוצא באלה, ותחבירים של אלה הוא לעתים קרובות תחביר סוטה או ארכאי.

יד. חתימה

מדבריו של עגנון (לעיל ראש פרק יב) משתמעת כביכול קבלה תמימה של לשון 'דור שלשום' (כמטבע שטבע ליפשיץ); דבריו של הוז על לשונו של מנדלי, השייך ל'דור אתמול', משקפים עמדה אחרת לגמרי. הכותבים בלשון חז"ל קודם מנדלי, אומר הוז 'הלכו סתם בדרך ארעי [...] ואילו מנדלי הלך לדרכו במתכוון ומדעת'.⁴⁵ בפועל, ולמרות הצהרותיו המפורשות, אף עגנון עיצב את לשון מקורותיו 'במתכוון ומדעת', ואין לקבל את דבריו כפשוטם.⁴⁶

עגנון תיאר את העברית כ'שפת אמת לשון חכמה [...] מתק שפתיים לשון דעת',⁴⁷ תיאור ההולם את סגנונו ואת הפואטיקה שלו. ואילו לפי הוז העברית 'כבודה, עזה ונועזה,

45 ח' הוז, משפט הגאולה, תל אביב תשל"ו, עמ' 20.

46 ראה גם: ד' סדן 'על טיפה אחת', הנ"ל, מסות ומאמרים על ש"י עגנון, תל אביב תשל"ט, עמ' 65–67; ג' שקד, אמנות הסיפור של עגנון, תל אביב תשל"ג, עמ' 23–29.

47 עיר ומלוואה, עמ' 436.

מסולעת כשדה טרשים בערפה של ירושלים [...] אבני מחצב ואבני קלע [...] להבת אש נפץ וזרם לבה רותחת בועף [...] מלאה זיקין וזעזועות, רעמים ורוחות ולהבות אש [...] להבי אש ואבני אש⁴⁸ – מילים התואמות את סגנונו שלו.⁴⁹

ההבדל בין השניים נגזר לא רק ממזגם ומטעמם אלא גם מן הביוגרפיות השונות שעיצבו אותם⁵⁰ ומאופי יחסי משכילים, מתנגדים וחסידים בארצות הולדתם וגידולם.⁵¹ דרכי העיצוב הלשוני של הזו הולמים את הסוגה הספרותית ואת התקופה הסוערת ואירועיה הדרמטיים אבל מתנגשים עם מקורות השאילה הקלסיים, ומכאן התוכחת המגולה. לעומת זה לשונו של עגנון הרמונית עם מקורות השאילה שלה אבל עוינת את מוסכמות העת החדשה, ומכאן האירוניה המסותרת. דרך שלילת הבינוני היא דוגמה אחת מרבות.

48 הזו (לעיל הערה 45), עמ' 13–15.

49 אברמסקי מכנה את עגנון 'פרח-חן' ואת הזו 'עץ השדה', ומביא עוד כמה זוגות ניגודים מעניינים לתיאור ההבדלים בין שני הסופרים. ראה: י"ד אברמסקי, 'עגנון והזו', הדואר, כה, ד (תש"ו), עמ' 81–82.

50 שקד (לעיל הערה 34), עמ' 48.

51 מ' קליינמן, 'שני עולמות' רביבים, א (תרס"ח), עמ' 13–20.